

УДК 316.422:316.334+303.446.3

С. Сальнікова, канд. соціол. наук, доц.
Інститут соціальних наук, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк**"ПОЗИТИВНА" ТРАНСФОРМАЦІЯ ЧИ ТЕНДЕНЦІЯ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ**

Які тенденції домінують у розвитку сучасного українського суспільства – "позитивна" трансформація чи тенденція невизначеності? Аналіз динаміки факторів (1) технологічного прогресу, (2) якості соціального капіталу дає можливість надати відповідь на поставлене питання. Дані фактори складають основу громадянського суспільства, зрілість котрого – у наявності механізмів саморегуляції, соціальної довіри, ціннісно-нормативної та інституціональної визначеності. Щодо першого фактору: слабка технологічна розвиненість до початку політичних змін, відсутність державних програм, економічна непривабливість для великого бізнесу, обмаль вітчизняних розробок і власного виробництва у сфері високих технологій не дають можливості говорити про поступальні кроки у сферах технологічної та екологічної реструктуризації. Щодо другого фактору, то оцінювання потенціалу українського суспільства як громадянського надає можливість виявити наступне: (1) немає підстав аби стверджувати про розподіл влади шляхом включення громадянського суспільства в структуру управління через слабкість механізмів нормативної регуляції, в тому числі саморегуляції, – низький рівень громадської активності, участі у неінституційних організаціях і об'єднаннях, окрім цього (2) інституціональна невизначеність підсилюється стабільністю найгірших у Європі показників довіри до визначальних державно-політичних інститутів, відсутністю позитивних зрушень морально-правової сфери. Попри незначне зростання загальнонаціональних показників, українське суспільство все ще знаходиться в стані невизначеності; тут не можна виділити один чи два домінуючих фактори, здатних пришвидшити темпи трансформації, навпаки, їх тісна взаємопов'язаність радше уповільнює зміни. Питання рушійної сили лишається відкритим.

Ключові слова: соціальна трансформація, тенденція невизначеності, соціальна довіра, інституціоналізація, соціальний капітал.

Специфіка соціальних трансформацій в Україні є історично обумовленою, і розпад СРСР як крах тоталітаризму і комуністичної гегемонії є емпіричним цьому підтвердженням. Суспільні очікування швидкої розбудови нової незалежної держави виявилися такі очікуваннями, але з українським тривалим періодом – ось уже понад два десятиліття ми рухаємося нібито у демократичному напрямі і з перемінним успіхом. І те, що здавалося зовсім близьким і можливим, як марево зникає в постійних політичних перипетіях. Тому питання напрямленості та темпів трансформаційних процесів характеризується постійністю своєї **актуальності**, бо й досі панує тенденція невизначеності щодо тривалого прогнозування соціального, політичного і культурного розвитку східноєвропейського регіону.

Фази трансформаційних перетворень та специфіку їх проходження в Росії та Україні через схожості та відмінності у часі, інтенсивності, ресурсах і змістовних результатах представлено О. Куценко [Куценко, 2004, 2006], у напрацюваннях цієї авторки здійснено акцент на економічні показники, котрі є вкрай значущими і, як правило, оминаються іншими соціологами в емпіричних обґрунтуваннях трансформаційних процесів. У вивченні і розумінні трансформаційних процесів в Україні вагомий внесок зробили Є. Головаха та Н. Паніна, детально представивши механізми, фактори і етапи пострадянської інституціоналізації [Головаха, Паніна, 2001, 2006], у питаннях соціальних трансформацій пострадянських суспільств загалом та російського зокрема пояснювальну силу мають теоретичні підходи Т. Заславської [Заславська, 1996], а неінституціональну інтерпретацію у вивченні даного феномену ґрунтовно представив К. Зегберс [Зегберс, 1998].

Висновки, отримані українськими соціологами, не можна переоцінити. Чому знищення базових соціальних інститутів в політичній, економічній, соціальній сферах призвело до політичної конфронтації, розвалу економіки, але не до соціальної кризи, що передбачається в рамках класичних теорій соціальних змін і соціальних революцій? Чому, продемонструвавши усьому світу збереження соціальної стабільності в умовах постійно посилюючої соціально-економічної кризи і тотальної аномії, Україні так і не вдалося вибудувати новий ціннісно-нормативний базис? Який латентний механізм вберіг країну від соціальних (релігійних, етнічних тощо) заворушень, але не дає можливості рухатися до декла-

рованих демократичних ідеалів? Так, мова йде про механізм, описаний Є. Головахою та Н. Паніною як феномен подвійної інституціоналізації, що зберіг старі нелегальні інститути у багатьох сферах суспільного життя, надавши легітимності їм, а не новоствореним, а отже, легальним. Таким чином українське суспільство навчилося жити "своїм", паралельним життям; владну еліту цей хід подій цілком влаштував, адже "подвійні стандарти" перекладали вирішення частини життєво важливих питань з держави на саме суспільство, а решта вирішувалась не завжди і не для всіх законним шляхом. Автори стверджують, що такий феномен, породжений не еволюційним, а спонтаним характером трансформації, є тимчасовим. Та ця тимчасовість є досить тривалою, бо підсилюється іншими феноменами, наприклад, тотальною корумпованістю на різних рівнях, геополітичної альтернативи, відчуження суспільства від держави і влади за умови зрощення влади і бізнесу, "захвату держави" тощо; загалом вони гальмують процес реальних демократичних змін. **Предметом** даного дослідження є соціальні трансформації в Україні, аналіз динаміки яких надасть нам можливість наблизитися до вирішення основного **завдання** цієї розвідки, а саме: розвитку українського суспільства має "позитивний" напрям чи все ще знаходиться в стані невизначеності.

На думку Н. Генова, структурні зміни соціальної трансформації у Східній Європі передбачають порядок реструктуризації наступним чином (хоча на практиці більшість реформ реалізується одночасно): політична → економічна → культурна → технологічна → екологічна. При цьому **політична** реструктуризація передбачає розподіл влади і включення громадянського суспільства в структуру управління; **економічна** – адаптацію систем національних економік до глобалізуючого ринку товарів, послуг, обміну і праці. **Культурна** реструктуризація полягає у тому, що процес зміни ціннісно-нормативної сфери у часовому аспекті співпадає з процесом змін політичних та економічних інститутів у напрямку культурного плюралізму; центрує нову систему цінностей ідея визнання прав людини з усвідомленням цінності індивідуальних досягнень; ідея програми стійкого розвитку підкріплює становлення національних ціннісно-нормативних систем. **Технологічна** – у використанні інформаційних і комунікативних технологій, що набули глобального поширення. **Екологічна** реструктуризація передбачає досягнення у сфері екологічно чистих тех-

нологій, усвідомлення ступеню впливу технологій та економіки на навколишнє середовище; такі зміни роблять можливим розвиток локальної культури в напрямку екологічно дружнього стилю мислення і поведінки [Генов, 2009: с. 86–87].

За підходом нині популярних теорій соціального капіталу розвиток суспільства визначається (1) технологічним прогресом, куди можна віднести і розвиток у сфері екології, та (2) якісним соціальним капіталом, основою якого є громадянське суспільство.

Отож, порівнюючи обидві стратегії, у фокусі нашої уваги опиняються такі напрями: *перший* – це технологічний (в т. ч. й екологічний) прогрес українського суспільства; *другий* – зміни у політичній, економічній² та культурній сферах українського суспільства або оцінка його потенціалу як громадянського. При цьому, обираючи будь-який підхід – чи в рамках теорій соціального капіталу, чи концепцію Н. Генова – спільним у другому напрямі виступає концепт громадянського суспільства. Власне у "активності самодіяльних соціальних рухів і організацій, здатних освоїти неінституційний простір і формувати соціальний капітал і нові форми демократичної правової, політичної, економічної і духовної культури" [Головаха, Паніна, 2001: с. 21–22], Є. Головаха і Н. Паніна вбачають потенціал і перспективу розвитку українського суспільства, вивчення котрого, на їх думку, є найбільш актуальним напрямом у вивченні процесів інституціоналізації та трансформації в Україні.

Задля обґрунтування окресленої проблематики скористаємося масивами даних міжнародних порівняльних досліджень, а саме – Європейського соціального дослідження (2005-2007-2009-2011), Світового дослідження цінностей (2005-2008), а також національних – опитування громадської думки, проведене КМІС (2009, 2012).

Проаналізуємо перший напрям, використавши як показники технологічного прогресу такі – наявність мобільного телефону та Інтернету, котрі вимірювалися в рамках ЄСД. Наприкінці минулого століття такі засоби комунікації як мобільний телефон та Інтернет набули глобального поширення. Українці вкрай швидкими темпами освоїли використання не стаціонарного телефону і, не дивлячись на різні стартові позиції, мобільний зв'язок сьогодні поширений в Україні не гірше, аніж в інших європейських країнах. Так, відсотки значно різняться,

але такого різкого стрибка у використанні мобільного телефону немає у жодної іншої країни.

Таблиця 1
Чи є у Вас власний мобільний телефон? (%)

Країна ³	Так	
	2007	2009
Болгарія	56,9	72,1
Естонія	82,6	89,8
Латвія	77,3	81,8
Польща	67,7	79,9
Росія	58,8	71,2
Румунія	54,0	76,6
Словаччина	78,0	85,1
Словенія	84,0	87,7
Угорщина	74,0	79,0
Україна	44,7	76,3
Хорватія	-	84,9
Чехія	-	91,8
Греція	-	90,6
Португалія	76,8	81,4
Німеччина	77,8	84,8
Швейцарія	85,1	88,5

І якщо мобільний телефон, з одного боку, є малозатратним ресурсом в плані придбання, навчання і обслуговування, з іншого, забезпечує перш за все комунікації між людьми найближчої соціальної дистанції (між членами сім'ї, родини, друзями, колегами по роботі), то Інтернет-ресурс – не зовсім, при цьому комунікативна сфера є більш масштабною. У таблиці 2 наведені країні позиції щодо даного ресурсу – відсутність доступу і щоденне використання. З 2007 року Україні вдалося значно розширити сферу доступу до Інтернету, але за показником його відсутності країна поступається лише Росії, а з 2011, як це не дивно, ще й Болгарії. Щоденних користувачів Інтернету або електронної пошти найменше в Україні (не набагато більше їх у Болгарії, Греції і Португалії), найбільше – у технологічно розвиненій Швейцарії; напевне, ведення електронного документообігу в країнах Прибалтики, Євросоюзу є одним зі стимулюючих факторів збільшення точок доступу до мережі та щоденного (більш частого) її використання. За наявних темпів, котрі демонструє Україна, аби досягнути рівня країн Прибалтики, потрібно щонайменше декілька років.

Таблиця 2

Як часто Ви користуєтеся Інтернетом або електронною поштою для особистих потреб? (%)

Країна	Не маю доступу				Щодня			
	2005	2007	2009	2011	2005	2007	2009	2011
Болгарія	-	52,7	35,4	47,0	-	11,9	20,4	26,2
Естонія	30,2	25,6	12,0	10,3	25,1	37,6	44,4	50,1
Латвія	-	23,3	24,0	-	-	28,6	34,1	-
Литва	-	-	-	32,1	-	-	-	44,5
Польща	53,2	46,1	30,4	22,1	12,0	19,1	32,3	40,7
Росія	-	70,4	61,9	45,5	-	5,5	12,6	28,9
Румунія	-	48,0	36,0	-	-	11,5	20,7	-
Словаччина	47,2	32,2	22,4	21,5	11,0	18,2	34,2	41,1
Словенія	18,7	13,9	14,5	14,6	18,0	29,5	37,3	45,4
Угорщина	41,8	62,4	47,6	39,3	15,5	16,0	27,6	36,5
Україна	74,8	71,9	51,1	41,6	1,0	1,5	9,6	21,9
Хорватія	-	-	22,6	19,5	-	-	27,6	33,7
Чехія	41,2	-	26,4	23,1	8,5	-	30,3	40,7
Греція	66,3	-	44,5	26,8	5,5	-	18,2	26,1
Португалія	43,8	40,8	33,9	34,0	8,3	14,6	22,5	26,4
Німеччина	37,0	33,2	22,0	17,1	19,4	22,8	38,3	45,5
Швейцарія	24,8	20,3	17,4	15,5	31,8	38,4	45,4	49,6

На основі обох показників можна припустити, що чим складнішою є аналізована технологія, тим менш поширеною вона є серед населення України. І тут не

можна не погодитися з Н. Геновим з приводу того, що "до початку політичних змін пострадянські країни були слабо розвиненими у цьому аспекті, через що такими ж

залишаються і сьогодні" [Генов, 2009: с. 87]. Щодо екологічно дружніх технологій можна навести невеличку ремарку: декілька років тому одна волинська громадська організація проводила пілотажне дослідження за такою тематикою, результати просто приголомшили – населення відповідного регіону тотально "безграмотне" і безініціативне в цих питаннях, єдина поширена технологія – це використання енергозберігаючих лампочок (майже 40%). А от щодо можливості використання приладів, котрі працюють на енергії вітру, сонця, відповіді були такими: або "чув, але інформації про такі технології немає, і в масовому виробництві їх теж нема", або "відповідна інстанція дозволу взагалі не дає, хіба за винагороду, котра покриє усю економію", або "я за підведення газу (води) стільки заплатив, що нічого змінювати не хочу". Відсутність державних програм у цьому секторі (а також секторі комунального господарства), власного виробництва й економічна непривабливість для бізнесменів і політиків не дають можливості говорити про значущі поступальні кроки екологічної реструктуризації в Україні.

Другий напрям – оцінювання потенціалу українського суспільства як громадянського. Трансформацію українського суспільства можна означити як "позитивну" (або ж завершальний етап продвинутої (просуненої) (поступальної) фази чи початок фази консолідації (посттрансформаційної) згідно з О. Куценко) за умови наявності якісного соціального капіталу. Класичний структурно-функціональний аналіз соціального капіталу надає можливість визначити спосіб побудови структурних елементів у середині соціального капіталу і окреслити набір функціональних елементів, які забезпечують його життєдіяльність.

З одного боку, основу соціального капіталу складає громадянське суспільство, зрілість котрого визначається наявністю механізмів саморегуляції. Звідси вираження завдання потребує відповідей на питання: чи забезпечує громадянам сучасна соціонормативна система українського суспільства умови (1) справедливих суспільних відносин, (2) автономності для їх творчої самореалізації.

З іншого боку, соціальний капітал – це "мережі (*тобто участь, чи практики* – прим. авт.), норми і соціальна довіра, які сприяють координації та співпраці для спільної вигоди" [Putnam, 1995: с. 67]. Тут довіра – основний елемент соціального капіталу, оскільки генерує цей нематеріальний ресурс (Р. Патнем, П. Бурдьє, Дж. Коулман, Ф. Фукуяма, Д. Рамбетт), вона визначає участь у різних інститутах, рівень інтеріоризації відповідних норм. Соціальний капітал належить до особливостей соціальної організації і, на думку Ф. Фукуями, є **потенціалом** суспільства або його частини, що "з'являється як результат наявності довіри між його членами. Він може бути втілений і в найдрібнішому базовому соціальному колективі – родині, і в найбільшому колективі з можливих – нації, і в усіх колективах, що існують між ними. ... він створюється і передається за допомогою культурних механізмів, таких як релігія, традиція, звичай" [Фукуяма, 2004: с. 53]. "Накопичення суспільного капіталу потребує адаптації до моральних норм визначеного співтовариства і засвоєння..." [Фукуяма, 2004: с. 54].

В цьому контексті можна розглядати будь-які інститути (політичні, державні, громадянські) крізь кредит довіри до них, і визначити механізми регуляції (чи елементи нормативної регуляції), котрі є ключовими.

Отже, зрілість громадянського суспільства полягає у наявності:

- механізмів саморегуляції,
- соціальної довіри,
- ціннісно-нормативного базису,
- інституціональної визначеності.

Цілком зрозуміло, що в рамках цієї розвідки детального аналізу усіх виділених компонентів провести не вдасться. До прикладу, за умови існування подвійних інститутів у всіх сферах не можна констатувати наявності інституціональної визначеності, особливо, якщо довіра до інститутів різного рівня виявиться стабільно низькою впродовж тривалого періоду. Згідно даних Світового дослідження цінностей (2005-2008) вона таки була вкрай низькою у аналізованій період (див. табл.3).

Таблиця 3

Довіра громадян до різних легальних інститутів, сер. бал
(1 – найбільшою мірою, 2 – достатньою мірою, 3 – не зовсім, 4 – зовсім ні)

Інститути	Індекс недовіри*						
	Україна	Молдова	Румунія	Болгарія	Словенія	Швейцарія	Польща
Церкви	2,16	2,05	1,55	2,34	2,79	2,56	2,00
Збройні сили	2,47	2,76	1,89	2,09	2,73	2,50	2,19
Телебачення	2,50	2,52	2,46	2,26	2,70	2,75	2,63
Пресса	2,60	2,70	2,60	2,58	2,82	2,72	2,65
Профспілки	2,75	3,03	2,94	3,15	2,85	2,68	2,87
Поліція	2,86	3,03	2,71	2,46	2,70	2,02	2,56
Правосуддя	2,87	2,96	2,91	2,80	2,82	2,12	2,81
Уряд	2,93	2,89	3,00	2,85	2,93	2,27	3,06
Парламент	3,09	2,97	3,17	3,13	3,07	2,43	3,19
Політичні партії	3,17	3,17	3,27	3,19	3,22	2,84	3,34
Доброчинні / гуманіт. орг-ції	2,52	2,63	2,53	2,71	2,65	2,26	2,28
Жіночі рухи	2,55	2,70	2,63	2,76	2,67	2,41	2,49
Великі компанії	2,56	3,04	2,78	2,86	2,84	2,65	2,83
Рух захисту навк. середовища	2,58	2,75	2,59	2,72	2,63	2,26	2,40
Громадські рухи	2,64	3,16	2,92	2,73	3,05	2,29	2,99
Євросоюз	2,65	2,46	2,37	2,37	2,73	2,67	2,61

*З урахуванням абсолютних середніх величин і порядку формування градацій шкали дані показники представляють скоріше недовіру, аніж довіру, до різних легальних інститутів.

Згідно з даними табл. 3 українці, молдавани, румуни, болгари, словени не схильні довіряти будь-яким державним інститутам. Мова йде про недовіру населення Східної Європи перш за все до політичних і владиних інститутів, і як наслідок, до суспільних організацій, діяльність котрих активізувалась з моменту падіння

комуністичного режиму, при якому будь-які суспільні рухи строго контролювалися владою. Можливо, що відсутність довіри до таких організацій пояснюється і вкрай незначною в них участю. До прикладу, найвищим ступенем довіри володіє церква (їй довіряє 60,8% населення Болгарії, більше 70% – України, Молдови і

Польщі, 88,1% – Румунії; і лише 34,3% – Словенії); також про свою активну/неактивну належність до релігійних організацій вказують 4,3% болгар, 9,8% румун, 17% українців, 22,7% поляків, 28,7% словенів і 33% молдаван. При цьому коефіцієнт кореляції між довірою до інституту церкви і участю в ньому достатньо високий – 0,5 для України і 0,4 для Молдови та Словенії (статистично значущий на рівні 0,01); таким чином, участь в даному інституті пояснюється (більш, ніж на 20% = R^2) рівнем довіри до нього у вищезгаданих країнах. У Румунії і Болгарії при достатньо високому рівні довіри спостерігається низький рівень участі, хоча взаємозв'язок також статистично значущий (становить 0,2 на рівні 0,01). Цікаво, що в Польщі участь у церковній організації не настільки сильно обумовлюється довірою до неї, – тут Польща більшою мірою схожа на дві попередні країни.

Зовсім інакша ситуація з профспілками, до котрих відносить себе в середньому 7% населення Болгарії і Румунії (7,2% і 6,6% відповідно), 13,4% – в Польщі, трохи більше 19% – у Молдові і 20% – в Україні і Словенії. Рівень довіри до цієї організації значно нижчий в усіх країнах. При цьому коефіцієнт кореляції статистично значущий на рівні 0,01 і достатньо відчутний – 0,3, але зі знаком мінус, для України і Молдови (для інших країн він становить 0,1-0,2). Це свідчить про те, що члени цієї організації не вірять в її можливості, і є такими "за звичкою" (як правило, членами профспілки є члени одного й того ж трудового колективу, і вступають в профспілку

при прийомі на роботу). Така ж, негативна, але незначна кореляція (0,1-0,2) спостерігається у випадку з політичними партіями, екологічними рухами, волонтерськими і благодійними організаціями.

Таким чином, відсутність віри у можливість будь-яких суспільних організацій і об'єднань пояснює низьку частку участі в них громадян східноєвропейських країн; більшою часткою довіри користується інститут релігії, котрий не дискредитував себе в "комуністичний" період цих країн, але з метою побудови громадянського суспільства, на жаль, цей капітал церква не використовує [Миронович, 2012].

Довіра українців до соціальних інституцій від 2008 року суттєво не змінилася, про що засвідчують результати опитування Омнібус-КМІС (лютий, 2012). Дослідження балансу довіри-недовіри⁴ показало, що цей баланс є позитивним тільки для двох інституцій – церкви та ЗМІ. Засобом масової інформації вдалося отримати значимий бонус довіри громадян – і це одне із не багатьох досягнень на шляху до демократичного розвитку суспільства, а от громадським організаціям – ні, і цей показник засвідчує певну законсервованість спільноти у напрямку розвитку громадянського суспільства. Показово, що у Президента баланс від'ємний в усіх регіонах України: менш негативний у Південному (–24%) та Східному (–29%) регіонах, більш негативний у Західному (–54%) і Центральному (–65%) [Довіра, 2012].

Таблиця 4

Наскільки Ви довіряєте, %

Інституції	Показники довіри		
	Довіряють	Не довіряють	Баланс довіри-недовіри
Церкви	61,7	17,0	44,7
ЗМІ	40,5	28,3	12,2
Громадським орг-ціям	27,1	29,4	– 2,4
Збройним силам	34,3	36,6	– 2,4
Опозиції	24,0	52,6	– 28,6
Президенту	21,9	65,9	– 44,0
Міліції	15,5	62,9	– 47,4
Уряду	16,1	68,8	– 52,7
Верховній Раді	12,0	73,4	– 61,4

Низький рівень громадської активності (в т.ч. участі у громадських об'єднаннях різного спрямування), притаманний українському суспільству, супроводжується найгіршими у Європі показниками довіри до визначальних державно-політичних інститутів упродовж усіх років⁵ (за даними ЄСД).

Близькі до України показники мають лише Болгарія та Латвія. А от Європейському Парламенту мешканці України довіряють більше, ніж національному (4,83 / 3,89 / 3,58 / 3,97), і за цим показником є близькими до громадян інших пострадянських країн – Чехії (4,38 / – / 3,94 / 4,05), Хорватії (– / – / 3,59 / 3,31), Латвії (– / 4,29 / 3,93 / –), Росії (– / 3,92 / 4,04 / 3,97). Загалом ставлення до державних інститутів відображає наскільки суспільство легітимує існуючий державний лад; показовим підтвердженням цьому є випадок Греції: складні соціально-економічні умови призвели до погіршення довіри її громадян за усіма переліченими показниками, в тому числі й до Європарламенту (5,34 / – / 4,43 / 2,57).

Стабільно високими є показники довіри до судово-правової системи та поліції у Швейцарії і Німеччині, позитивні показники мають також Естонія, Польща, Португалія. В посткомуністичних країнах Європи останніми роками рівень довіри до цих інституцій потроху підвищується, окрім України, котра від 2007 року демонструє стабільно низькі показники довіри до судової системи. Це й не дивно, якщо взяти до уваги, що на

запитання "Як часто за останні 5 років чиновники просили Вас про послугу або хабар за виконання своєї роботи?" тільки 43% громадян України відповіли "ніколи". "Це не тільки найгірший показник серед інших країн Європи, – констатують Є. Головаха і А. Горбачик – а й принципово "несвропейський" результат опитування, бо навіть у найближчій до України за цим показником Естонії 64% громадян відповіли "ніколи". Годі вже й казати про країни Західної Європи, де лічені відсотки громадян мають досвід спілкування з чиновниками, що вимагали певних послуг або хабарів" [Головаха, 2010: с. 114]. Такий відсоток відповідей є показником того, що нелегальний інститут винагороди в Україні все ще глибоко вкорінений у суспільстві, а отже, легітимний. Та функціонує цей інститут як "гра без правил", де кожен "сам за себе"⁶, тим самим утримуючи показники міжособистісної довіри. Отож, легальна нормативна система, покликана відстоювати інтереси громадян згідно закону, не підтримує умов щодо забезпечення їм (громадянам) справедливих суспільних відносин.

Так, дійсно за останні роки в Україні, на відміну від переважної більшості інших європейських країн, погіршилися й оцінки моральної атмосфери. Про це свідчать відповіді на запитання щодо того, чи можна довіряти більшості людей, чи люди в основному намагаються допомагати іншим (чи ошукати), якщо мають таку нагоду (табл. 6). У Польщі, Угорщині, Словаччині та Естонії за останні роки оцінки

моральних якостей співгромадян дещо покращилися. Взагалі здається, що перебування цих країн у ЄС позитивно впливає на загальний стан правової та моральної свідомості населення. Парадокс цієї ситуації для України полягає у тому, що саме погіршення морально-правової атмо-

сфери у суспільстві віддаляє Україну від ЄС, перебування у лавах якої могло б сприяти подоланню правового та морального нігілізму, властивого посткомуністичним країнам [Головаха, 2010: с. 116–117].

Довіра громадян до політико-правових інститутів, сер. бал
(0 – зовсім не довіряю, 10 – повністю довіряю)

Таблиця 5

	Болгарія	Естонія	Латвія	Польща	Росія	Румунія	Словаччина	Словенія	Угорщина	Україна	Хорватія	Чехія	Греція	Португалія	Німеччина	Швейцарія
Парламенту країни																
2005	-	4,19	-	2,40	-	-	3,05	4,13	3,63	4,80	-	3,19	4,69	3,72	4,21	5,52
2007	2,18	4,55	3,02	2,68	3,38	3,42	4,20	4,22	3,35	2,32	-	-	-	3,81	4,22	5,76
2009	1,87	3,88	1,95	2,97	3,90	3,86	4,04	4,41	2,59	1,66	2,98	3,32	3,55	3,50	4,65	5,83
2011	2,39	4,24	-	3,44	3,57	-	3,20	2,98	4,22	1,99	2,27	3,28	2,04	2,88	4,31	5,80
Судово-правовій системі																
2005	-	4,91	-	3,01	-	-	3,58	3,85	4,43	3,91	-	3,72	5,38	3,94	5,54	6,14
2007	2,46	5,12	3,95	3,75	3,81	3,88	4,22	4,17	4,34	2,45	-	-	-	4,03	5,61	6,24
2009	2,29	4,84	4,03	3,87	4,06	3,80	4,14	4,27	3,74	1,91	3,13	4,20	4,75	3,83	5,76	6,35
2011	2,54	5,22	-	4,26	3,84	-	3,52	3,08	4,64	2,26	3,23	4,14	3,83	3,47	5,68	6,28
Поліції (міліції)																
2005	-	5,69	-	4,58	-	-	4,35	4,71	5,17	3,30	-	4,23	6,03	5,06	6,48	6,86
2007	3,89	5,54	4,20	5,01	3,38	4,56	4,71	5,01	5,12	2,61	-	-	-	5,13	6,63	6,93
2009	3,29	6,05	4,61	5,12	3,70	4,36	4,80	5,05	4,30	2,27	4,37	4,81	4,88	5,34	6,85	6,85
2011	3,85	6,17	-	5,39	3,53	-	4,49	4,99	5,10	2,50	4,40	4,91	4,63	5,10	6,86	7,03
Політикам																
2005	-	3,31	-	1,92	-	-	2,53	3,10	2,68	3,74	-	2,73	3,59	2,06	3,23	4,77
2007	1,72	3,51	2,40	2,10	2,92	2,72	3,57	3,21	2,53	2,04	-	-	-	2,51	3,26	4,94
2009	1,60	3,29	1,68	2,26	3,27	3,05	3,61	3,42	1,92	1,51	2,12	2,72	2,46	2,34	3,53	4,93
2011	1,99	3,62	-	2,66	3,04	-	2,78	2,25	3,12	1,85	1,61	2,62	1,35	1,97	3,37	5,01
Політичним партіям																
2005	-	3,09	-	1,89	-	-	2,68	3,21	2,71	3,61	-	2,74	3,51	2,09	3,18	4,64
2007	1,75	3,50	2,33	2,13	2,81	2,80	3,63	3,25	2,60	2,31	-	-	-	2,47	3,28	4,77
2009	1,71	3,24	-	2,30	3,20	3,15	3,63	3,44	2,01	1,66	2,30	2,86	2,54	2,36	3,49	4,68
2011	1,99	3,43	-	2,55	3,05	-	2,71	2,24	3,15	1,99	1,75	2,69	1,37	2,01	3,36	4,81

Таблиця 6

А. ... в цілому більшості людей можна довіряти чи варто бути обережним...?

(0 – потрібно бути обережним, 10 – більшості людей можна довіряти)

В. ... більшість людей при нагоді ...?

(0 – намагатимуться використати або ошукати, 10 – будуть старатися поводити себе чесно та порядно)

Країна	А., середній бал				В., середній бал			
	2005	2007	2009	2011	2005	2007	2009	2011
Болгарія	-	3,35	3,45	3,51	-	4,50	4,31	4,38
Естонія	5,18	5,34	5,44	5,67	5,44	5,64	5,80	6,13
Латвія	-	4,47	4,10	-	-	5,19	5,31	-
Литва	-	-	-	4,73	-	-	-	5,19
Польща	3,59	4,07	4,13	4,36	4,58	4,77	4,88	5,04
Росія	-	3,91	3,98	4,19	-	4,81	4,99	5,08
Румунія	-	4,07	3,82	-	-	3,81	3,71	-
Словаччина	4,02	4,29	4,14	4,51	4,50	4,70	4,67	4,89
Словенія	4,13	4,06	4,32	3,94	4,77	4,87	4,99	4,49
Угорщина	4,11	4,33	4,09	4,48	4,55	4,71	4,58	4,84
Україна	4,45	4,14	4,11	4,22	4,79	4,64	4,46	4,56
Хорватія	-	-	4,29	4,64	-	-	4,55	4,89
Чехія	4,28	-	4,80	4,59	5,23	-	5,33	5,13
Греція	3,82	-	3,92	4,02	3,68	-	3,68	3,93
Португалія	3,92	4,06	3,65	3,73	4,83	4,73	5,01	4,97
Німеччина	4,82	4,77	4,94	4,73	5,74	5,79	5,94	5,89
Швейцарія	6,05	6,28	6,35	5,64	6,41	6,51	6,39	6,41

Висновковуючи вищеподане, зауважимо, що технологічний прогрес відобразився на індивідуальному рівні через зростання користувачів мобільного зв'язку та Інтернету, тоді як на державному – через впровадження високіх технологій – значних зрушень не спостерігається.

Оцінювання потенціалу українського суспільства як громадянського виявило, що (1) немає підстав стверджу-

вати про розподіл влади шляхом включення громадянського суспільства в структуру управління через відсутність механізмів саморегуляції – вкрай низький рівень громадської активності, участі у неінституційних організаціях і об'єднаннях, що ставить під сумнів наявність громадянського суспільства як такого; (2) інституціональна невідзначеність підсилюється стабільністю найгірших у Європі

показників довіри до визначальних державно-політичних інститутів, відсутністю позитивних зрушень морально-правової сфери. Отож, в Україні здійснюється побудова "демократії без розвиненого громадянського суспільства" [Szelenyi, 1998]. В рамках використаних емпіричних даних не маємо можливості стверджувати про чітко означений позитивний напрям змін, які відбуваються в нашій державі. Невже українському суспільству і досі характерна тенденція невизначеності щодо напрямленості подальших трансформаційних процесів?

Примітки:

¹ Можливість отримувати державну власність представниками великого бізнесу, здійснюючи вплив на формування базових правил гри за допомогою хабарів чиновникам чи політикам; термін взято з доповіді [Hellman, 2000].

² Досить ґрунтовно економічне та політичне відображення системних трансформацій в Росії та Східній Європі проаналізовано у працях українського соціолога О. Куценко, наприклад у [Куценко, 2006: с. 43–61], тому на змінах у відповідних сферах посткомуністичних суспільств у даній роботі увага не акцентується. Окрім цього, авторка серед специфічних регулярностей соціальних трансформацій у Східній Європі зауважує на "відносній незалежності економічних успіхів від процесу демократизації" [Куценко, 2010: с. 16].

³ Тут і надалі подано країни, котрі мали досвід комуністичного минулого, а також найбідніші і найбагатша країни, що входять до складу Євросоюзу і не мали такого досвіду, і одна – що не входить до Євросоюзу і не має комуністичного минулого.

⁴ Це різниця відсотку тих, хто довіряє, та тих, хто не довіряє.

⁵ В рамках даного дослідження увага акцентується на показниках від початку 2007 року, оскільки ситуація до цього року детально описана у працях С. Головаха, Н. Паніної, О. Куценко та ін.

⁶ На питання про те, чи люди в основному дбають про свій інтерес – 0, а чи намагаються допомагати іншим – 10, Україна має бал із незначним зростанням (3,82 / 3,60 / 3,72 / 3,91), їй передують лише суспільно нестабільна Греція (3,25 – 2011) і Болгарія (3,30 – 2011). Схожими у цьому питанні до українців виявилися також поляки (3,86 – 2011), португальці і хорвати (по 3,95 кожна – 2011). Лишень Німеччина (5,02) і Швейцарія (5,58) перетнули позначку у 5 балів.

Список використаних джерел

- Генов Н. От "переходного периода" к "социальной трансформации": концепты и реалии / Н. Генов // Социология. – 2009. – № 4. – С. 83–98. [Henov N. Ot "perekhodnogo peryoda" k "sof'syal'noi transformatsiyi": konf'septy y realyy / N. Henov // Sof'syolohiya. – 2009. – № 4. – S. 83–98.]
- Головаха Е. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами "Європейського соціального дослідження" 2005-2007-2009 / Е. Головаха, А. Горбачик. – К.: Інститут соціології НАН України, 2010. – 118 с. [Holovakha E. Tendentsii sotsial'nykh zmin v Ukraini ta Yevropi: za rezul'tatamy "I'evropeis'koho sotsial'noho doslidzhennia" 2005-2007-2009 / E. Holovakha, A. Horbachyk. – Kyiv : Instytut sof'siolohii NAN Ukrainy, 2010. – 118 s.]
- Головаха Е. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе / Е. Головаха, Н. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 5–22. [Holovakha E., Postsovet'skaia deynstytutsionalizatsiya y stanovlenye novykh sotsial'nykh ynstytutov v ukraynskomo obshchestve /

E. Holovakha, N. Panyna // Sof'syolohiya: teoriya, metody, marketynh. – 2001. – № 4. – С. 5–22.]

4. Головаха Е. Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества: от перестройки до "оранжевой" революции / Е. Головаха, Н. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 32–51. [Holovakha E. Osnovnye etapy y tendentsyy transformatsiyi ukraynskoho obshchestva: ot perestroiki do "oranzhevoi" revoliutsiyi / E. Holovakha, N. Panyna // Sof'syolohiya: teoriya, metody, marketynh. – 2006. – № 3. – С. 32–51.]

5. Заславская Т. Трансформация социальной структуры российского общества / Т. Заславская // Куда идет Россия?.. Социальная трансформация постсоветского пространства. – М., 1996. – С. 17. [Zaslavskaiya T. Transformatsiya sotsyal'noi struktury rossiyskoho obshchestva / T. Zaslavskaiya // Kuda ydet Rossiya?.. Sotsyaliynaiya transformatsiya postsovet'skogo prostranstva. – Moskva, 1996. – S. 17.]

6. Зерберс К. Трансформації в Росії та Східній Європі: неінституціональна інтерпретація / К. Зерберс // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 4–5. – С. 21–40. [Zehbers K. Transformatsii v Rosii ta Skhidnii Yevropi: neoinstytutsional'na interpretatsiia / K. Zehbers // Sof'siolohiia: teoriia, metody, marketynh. – 1998. – № 4–5. – S. 21–40.]

7. Куценко О. Фазы и пути системных трансформаций: подобию и различия в бывших странах государственного социализма / О. Куценко // Посткоммунистические трансформации: векторы, измерения, содержание [Под. ред. О. Куценко, С. Бабенко]. – Харьков: Изд-во при Харьк. ун-те, 2004. – С. 26–27. [Kutsenko O. Fazы y puty systemnykh transformatsiy: podobyia y razlychiya v byvshykh stranakh hosudarstvennogo sof'syalyzma / O. Kutsenko // Postkommunistycheskye transformatsyy: vektory, yzmereniya, soderzhanie. – Kharkiv, 2004. – S. 26–27.]

8. Куценко О. Расходящиеся общества: особенности системной трансформации в России и Украине / О. Куценко // Мир России. – Москва, 2006. – Т. XV. – № 3. – С. 43–61. [Kutsenko O. Raskhodiaschiesya obshchestva: osobennosti systemnoi transformatsiy v Rossyyi y Ukrainy / O. Kutsenko // Myr Rossyy. – Moskva, 2006. – T. XV. – № 3. – S. 43–61.]

9. Куценко О. К исследованию закономерностей постсоциалистических трансформаций в Восточной Европе / О. Куценко // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. – Вид.-пол. центр "Київський університет", 2010. – Вип. 1–2. – С. 10–17. [Kutsenko O. K yssledovaniyu zakonomernosteі postsotsyalistycheskykh transformatsiy v Vostochnoi Evrope / O. Kutsenko // Visnyk KNU im. Tarasa Shevchenka. – Vyd.-pol. tsentr "Kyiv'skyi universytet", 2010. – № 1–2. – S. 10–17.]

10. Миронович Д. Религиозный капитал и религиозное участие в странах новой восточной Европы / Д. Миронович, Е. Решетняк, С. Сальникова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Соціологія. – 2013. – № 1 (4). – С. 16–27. [Myronovych D., Relyhoznyi kapytal y relyhoznoe uchastie v stranakh novoi vostochnoi Evropy / D. Myronovych, E. Reshetniak, S. Sal'nykova // Visnyk Kyiv'skoho natsional'nogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka: Sof'siolohiia, 2013. – № 1 (4). – S. 16–27.]

11. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф.Фукуяма; Пер. с англ. – М.: ООО "Издательство АСТ": ЗАО НПП "Ермак", 2004. – 730 с. [Fukuyama F. Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity / F. Fukuyama; per. s anhl. – M.: ООО "Yzdatel'stvo AST": ZAO NPP "Ermak", 2004. – 730 s.]

12. Hellman J.S. Measuring Governance, Corruption and State Capture. How Firms and Bureaucrats Shape the Business Environment in Transition Economics / J.S. Hellman, J.Geraint, D. Kaufman D., M. Schankerman // World Bank Policy Research. – Paper 2312, 2000, April.

13. Putnam R. D. Bowling Alone: America's declining social capital / R. D. Putnam // Journal of Democracy 6:1, Jan 1995. – P. 65–78.

14. Eyal G. Making Capitalism without Capitalists / G. Eyal, I. Szelenyi, E. Townsley. – London, N.Y.: Verso, 1998. – 280 p.

15. Довіра українців до соціальних інституцій [Електронний ресурс] / Київський міжнародний інститут соціології, 2012. – Доступно на: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=81>. [Dovira ukrainiv do sotsial'nykh instytutsii [Elektronnyi resurs] / Kyiv'skyi mizhnarodnyi instytut sof'siolohii, 2012. – Dostupno na: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=81>.]

Надішла до редакції 30.10.13

S. Salsnikova, PhD, Assoc. Prof.,

Department of Sociology and Social Work, Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, Ukraine

"POSITIVE" TRANSFORMATION OR TENDENCY OF UNCERTAINTY: COMPARATIVE ANALYZE OF UKRAINIAN SOCIETY IN EUROPEAN CONTEXT

Development of society is defined of technology progress, qualitative of social capital. The base of social capital is civil society with mechanisms of self-regulation, social trust, value-normative and institutional uncertainty. There is a possibility to decide of dilemma by analyzes of dynamics those factors: Ukrainian society is characterized by "positive" transformation or tendency of uncertainty. The first factor: the weak technological development before political changes in Ukraine, the lack of government programs and domestic developments and own production in high technology, the economic unattractiveness for big business don't give possibility talking about sustainable development in the areas of technological and environment-friendly restructuring. Second factor, evaluating of potential Ukrainian society as civil was revealed the following: (1) there are no reasons to assert about the division of power by the inclusion of civil society in the governance structure because mechanisms of normative regulation, including self-regulation, are very weak – the low level of public activity and participation in non-institutional organizations and associations, in addition (2) low indicators of trust to defining public and political institutions, which are constantly the worst indicators among the Europe countries, and the lack of positive changes moral and legal system heighten the institutional uncertainty. Despite an insignificant increase of cross-national indices, Ukrainian society is still in a state of uncertainty; there is no one or two dominant factors, which can accelerate the pace of transformation, the contrary, their the close relationship delays positive changes. The question of motive power remains open.

Key words: social transformation, tendency of uncertainty, social trust, institutionalization, social capital.

С. Сальникова, канд. социол. наук, доц.

Институт социальных наук, Восточноевропейский национальный университет имени Леси Украинской, Луцк, Украина

"ПОЗИТИВНАЯ" ТРАНСФОРМАЦИЯ ИЛИ ТЕНДЕНЦИЯ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ УКРАИНСЬКОГО ОБЩЕСТВА В ЕВРОПЕЙСКОМ КОНТЕКСТЕ

Какие тенденции доминируют в развитии современного украинского общества – «позитивная» трансформация или тенденция неопределенности? Анализ динамики факторов технологического прогресса, качества социального капитала дает возможность дать ответ на поставленный вопрос. Данные факторы составляют основу гражданского общества, зрелость которого – в наличии механизмов саморегуляции, социального доверия, ценностно-нормативной и институциональной определенности.

Итак, по первому фактору: слабая технологическая развитость до начала политических изменений в Украине, отсутствие государственных программ, экономическая непривлекательность для крупного бизнеса, очень мало отечественных разработок и собственного производства в сфере высоких технологий не дают возможности говорить о поступательном развитии в сферах технологической и экологической реструктуризации. По второму фактору, оценивание потенциала украинского общества как гражданского позволило выявить следующее: (1) нет оснований утверждать о разделе власти путем включения гражданского общества в структуру управления за слабости механизмов нормативной регуляции, в том числе и саморегуляции, – низкий уровень гражданской активности, участия в неинституциональных организациях и объединениях, кроме того (2) институциональная неопределенность усиливается стабильностью самых низких в Европе показателей доверия к определяющим государственно-политическим институтам, отсутствием положительных сдвигов морально-правовой сферы. Несмотря на незначительное увеличение общенациональных показателей, украинское общество все еще находится в состоянии неопределенности; здесь нельзя выделить один или два доминирующих фактора, способных ускорить темпы трансформации, наоборот, их тесная взаимосвязь скорее замедляет изменения. Вопрос движущей силы остается открытым.

Ключевые слова: социальная трансформация, тенденция неопределенности, социальное доверие, институционализация, социальный капитал.

УДК 316.35 (55)

C. Weston, PhD student
Warsaw School of Economics, Poland

TRANSITION FROM THE SHAH TO SHIITE THEOCRACY, AND THE RISE OF THE PASDARAN AS A POLITICAL, MILITARY AND ECONOMIC INSTITUTION

The aim of the paper is to examine the evolution of the Pasdaran (Sepah-e Pasdaran-e Enqelab-e Eslami or the "Islamic Revolutionary Guard Corps" but hereinafter referred to as "the Pasdaran") through its various guises as a military-economic-political institution arising from the Iranian Revolution of 1979. The analysis will incorporate the Conceptual Framework of Limited Access Order, as set out by Douglass North & others, and will examine the social and historic context in which the Pasdaran participated by reference to the primary social bodies that existed at the time of the Islamic Revolution and their bearing on the development of the Pasdaran as it acquired other characteristics above and beyond its military status. The Pasdaran has achieved an almost unique social-political-economic-military role in Iranian society as it has used its position to secure and maintain the extraction of rents that have placed it in a class of its own and defy meaningful comparison with other real world examples. It is estimated that the Pasdaran controls between 25-40% of Iran's GDP and controls 21% of the Tehran Stock Exchange's market value in sectors such as oil, petrochemicals, telecommunications, construction, mining and metals. Its proximity to the Supreme Leader and its presence in the Majles parliament also enables it to influence the course of Iran's political development for securing its wealth.

Key words: Iran, The Pasdaran, Institutions, Douglass North, Limited Access Order.

Introduction

The aim of the paper is to examine the evolution of the Pasdaran (*Sepah-e Pasdaran-e Enqelab-e Eslami* or the "Islamic Revolutionary Guard Corps" but hereinafter referred to as "the Pasdaran") through its various guises as a military-economic-political institution arising from the Iranian Revolution of 1979. In the course of the paper, we will examine its rise to pre eminence as its role metamorphosed from a military force to taking on, in addition to this guise, economic and political characteristics, which have complemented each other.

The tools of the analysis will incorporate the following:

(i) The framework set out by Douglass North & others [North et al, 2009; North et al, 2012].

(ii) Looking at the social and historic context in which the Pasdaran participated by reference to the primary social bodies that existed at the time of the Islamic Revolution and their bearing on the development of the Pasdaran as it acquired other characteristics above and beyond its military status.

(iii) Employing various types of "lenses" – to adapt the optical related terminology. As an optician, in order to test vision and to view clearly objects either from afar or close up, the specialist will add and substitute various lenses in order to sharpen the picture which may otherwise appear "fuzzy". In the essay's context, we will look at other pertinent bodies ranging in time and places from revolutionary France to the Soviet Union/post 1991 Russia, China and others¹. Undoubtedly there are pitfalls since it might be argued that no revolution can be identical in all respects but certain "paths" that could have been taken in the aftermath of the Islamic Revolution in 1979 and thereafter were not and those

that were inevitably influenced to an extent how the Pasdaran has emerged in a form that is different from that which such bodies did in, say, Russia (ie the Red Army and state security) or China (ie the People's Liberation Army).

Furthermore in addition to North's framework encompassing Limited Access Order, a further issue arises in the context of the analysis herein: Do political orders create an economic order, or the converse? It might be argued that this is akin to the "chicken and egg" argument as to which comes first? This is of relevance to Iran in that it could be debated, inter alia, that economic issues led to the downfall of the Shah of Iran but that it was political choices made by him that led to both political and economic changes that contributed to the collapse of the Pahlavi dynasty. This also impinged on the development of the Pasdaran.

North et al state [North, 2012: p5-9]: "Creation and structuring of rents are the heart of the logic of limited access". In the course of several case studies, the authors examine how a number of different states address how rents are employed – in instances as an incentive to reduce violence and ensure co ordination between sections of the ruling elite. In extreme cases, eg the Congo [North et al, 2012: chapter 3], rents may create incentives to engage in violence. The concept of rents is important in the context of this case study as threats to rents derived by the clergy and bazaaris (the merchant class) would lead to the downfall of the Shah. But the primary thrust of the essay is how the Pasdaran sought to exploit its position as an armed body to secure and then enhance its economic position as a recipient of rents by increasing its political representation.

The structure of Iranian society prior to and post Iranian Revolution